

KÖZLEMÉNYEK

Észrevétel az Athenaeum kiadástörténetéhez. Az Országos Széchényi Könyvtár nemrégén a SCHEDEL, VÖRÖSMARTY és BAJZA szerkesztésében 1837-ben indult *Athenaeum*-nak újabb példányával gazdagodott. Az 1839. évfolyamban sorszámozási hibát észleltünk: az első félévben kétszer van 43. szám. Ez önmagában még nem lenne szokatlan, számelírás gyakran történt a nyomdáknban, — érdeklődésünket inkább az keltette fel, hogy az utóbb megvizsgált öt példány közül háromban helyes a sor- és dátumrend, kettőben a június 6-i 45. szám helyett újra 43. sorszám van május 30-i dátummal, de a 45. szám tartalmával, teljes belső formájával.

Nyilvánvaló, hogy a hiba valamiféle pótlás következtében csúszhatott be, bizonyára utánnyomáskor.

Az utánnyomás komoly problémájuk lehetett a kiadóknak. Ebben az évben többször találkoztunk felhívással vagy figyelmeztetéssel, hogy az előfizetni akarók tegyenek megrendelést, negyed-, fél- vagy teljes évre, mert csak így ígérhetik a kiadók a „zavartalan, kármentes kiszolgálást”. (Ui. számonkint nem árusították a folyóiratot.) Úgy látszik, az akkori viszonyokhoz képest nagy lehetett az érdeklődés, mert már 1837-ben 1000 fölé emelkedett az előfizetők száma, 1839 december végén pedig az *Előfizetési feltételek*ben büszkén írták a szerkesztők, hogy a lap íróinak száma „a száz huszat jelesen meghaladja”.

Arról is tudunk, hogy az első évben (1837-ben) az első félévből második kiadást kellett készíttetni.¹

A reklamálas is gyakori lehetett, erre utal több helyen a figyelmeztetés, mely szerint az eltévedt számokat mindenki az előfizető helyen reklamálja, mert a szerkesztőség a postai tévedésekért nem felelhet.

Hogy évközben is szép számmal jelentkeztek előfizetni akarók, erre enged következtetni nem egy helyen a szerkesztők válasza az elkésett levelezőkhöz, pl. az 1839. febr. 17-i számban a következő sorok olvashatók: „... kénytelenek vagyunk ezennel értesíteni, hogy előfizetőink száma reményinket haladván, teljes példányokkal többé az I-ső évnegyedben nem szolgálhatunk”, — vagy márc. 14-én: „... csak néhány csonka példányunk vannak még”, — az április 14-i számban levő közlés: „... példányokkal egyáltalában nem szolgálhatunk ez évi első évnegyedből”.

Az elegendő példányszám problémája főleg az évnegyedek előtti számokban jelentkezett élesen. Már márc. 14-én kérték a következő negyedre a jelentkezést, „hogy netalán több példányok nyomtatása iránt” rendelkezést tehessenek (akkor már csak „csonka példányaik” voltak); a május 30-i és június 6-i számban a felhívás indokolása ez: hogy „teljes példányokkal szolgálhassunk”; a második évnegyed végén pedig, június 20-án figyelmeztetik olvasóikat, hogy mielőbb tegyék meg megrendeléseiket, mert „megtörtén-

¹ DEZSÉNYI Béla — NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 53. l.

hetik, mint a jelen félévben, hogy a késedelmezőkre nem számolhatván, legszívesebb akaratunk mellett sem szolgálhatunk teljes példánnyal". (A „teljes példány” és „csonka példány” terminus nem egyetlen darabra, hanem egy előfizetési szakaszra vonatkozott.)

Az évnegyedekre mégis nemegyszer adtak utólagos megrendelést az egyetemi nyomdának, erre találunk utalásokat, — de hogy egyes számok újrayomását kérték volna, arra nem. Mégis ezt kell feltételeznünk éppen a fent említett 45. számból, amelyre utórendelés következtében teheték tévesen a feliratot.

De miért kellett új példányokat készíttetni egy félévnek majdnem a végén? Oka vagy a szám rendkívüli érdekessége, vagy újabb előfizetők jelentkezése lehetett. Ez utóbbi esetben azonban nem csupán egy számot, hanem egy egész évnegyedet nyomtattak volna újra.

Talán a kérdéses szám tartalmi ismerete eligazíthat bennünket; ugyanis a szerkesztők lapjukkal a politikai lapot is pótolni igyekeztek.² Ilyen szempontból azonban nem a 45. szám, hanem a 43. szám az érdekesebb.³

Nem járunk talán messze az igazságtól, ha arra következtetünk, hogy a május 3-i számot akarták újrayomatni, de valami tévedés folytán a június 6-i szövege került a fejléc alá. Erre a következtetésre HORVÁTH Mihály cikke csábít, amelynek az akkori politikai életben nagy visszhangja lehetett. Természetesen ez csak találgatás. Lehetséges, hogy az egész fejléccserének egyszerűbb a magyarázata: az egész negyedévet újrayomták, és közben egy kis nyomdai baleset történt. Annyi bizonyos, hogy 1839-ben is létezett második kiadás, illetve hogy legalábbis a kérdéses szám két variánsban van meg.

NAGYDIÓSI GÉZÁNÉ

Szerzői jogi vita Jókai német kiadása körül. 1874. nov. 16-án éles hangú cikk jelent meg C. G. jegyzésével, *Herr Otto Janke und Mor. Jókai's Romane* címmel a lipcsei *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* hasábjain. Otto JANKE, JÓKAI berlini kiadója ellen irányult, keményen visszautasította JANKÉnak ugyanazon év nov. 1-én kibocsájtott körlevelét, mely szerint magát tekintti JÓKAI kizárólagos németországi kiadójának, utánnyomásnak minősíti minden más németországi kiadó zentúl megjelentetett német JÓKAI-kiadványait, bírói eljárással fenyegeti azokat.¹

„Da das Königreich Ungarn durch seine selbstständige Regierung niemals Verträge zum Schutz des literarischen Eigentums mit Deutschland abgeschlossen, noch sich den mit Österreich vereinbarten angeschlossen hat; da ferner hervorragende deutsche

² *Uo.*

³ A 43. sz. (május 3.) cikkei: HORVÁTH Mihály: *Mikor és miért fosztott meg a pórosztály szabad költözési jogától, s mikor nyerte vissza azt?* (Befejező közlemény. Zárószorai: „Ismerjük meg, s adjunk ezen, a nap és hőség terhét viselő osztálynak minden lehető kárpótlást a kítűnt nehéz sanyarúságért, annál is inkább, minthogy ennek jóllétéhez van szorosan kapcsolva honi természetű iparunk virágzata s ez által, részben, kereskedésünk emelkedése s ebbeni állandósága is.”) — CSACSKO Imre: *Természetjogi töredékek.* (Folyt. és vége a szerzőnek „Bevezetés a természetjogba s a tiszta általános természetjog” c. sajtó alatt levő munkájából.) — *Francia novella.* — Az *Egyveleg* rovatban többek között: *Caesar és Napoleon* (összehasonlítás), *Gózhajói utazás Amerikába* (az emberi ész diadalát dicsőíti a hajóút) stb.

A 45. sz. (június 6.) a fentivel szemben érdektelenebb: ZORÁNYI Samu: *A spanyolok charactere.* — KERESZTÚRY J.: *Törökország baja* (4 soros vers). — VÖRÖSMARTY: *Sírvers.* — V. P. [VAJDA Péter?]: *Az új év hajnala* c. téli idill. — *Egyveleg* c. rovatban feltalálókrol, felfedezésekről olvasunk, majd egy közlemény arra mutat rá, hogy a világtól marad el az, aki nem halad együtt az irodalom és a nyelv fejlődésével.

¹ No. 265. 4375. I. Nichtamtlicher Teil.

Werke seit Jahren auch ohne irgend eine Vergütung in magyarischen Übersetzungen — in Pest — herauskommen, so dürfte wohl die Anfrage an Hrn. Janke in Berlin erlaubt sein: „auf welches Recht, auf welche Gegenseitigkeit er sich stützt, wenn er am 1. d. Mts. durch Circular unter anderem erklärt: er werde alle ohne Genehmigung des Hrn. Jókai erscheinenden deutschen Übersetzungen als unberechtigte (?) Nachdrucks-Ausgaben (?) gerichtlich verfolgen!“ — Bei welchem Gerichte und auf welche internationale Verträge hin wird Hr. Janke wohl seine ‚Verfolgungen‘ einleiten?“

Nov. 30-án ugyancsak a *Börsenblatt*ban még jobban kiszélesedik a vita, *Zur Frage Jókai—Janke* címmel I. alatt névtelen szerző, II. alatt maga JANKE szólal meg.

„Es ist zwischen Ungarn und Deutschland nie eine das Übersetzungsrecht schützende Literarconvention abgeschlossen worden. Deshalb ist Jedermann in Deutschland berechtigt, die in Ungarn in magyarischer Sprache erschienenen Jókai'schen Romane in das Deutsche zu übersetzen und solche deutsche Ausgaben zu veröffentlichen. Hr. Jókai hat für Deutschland kein Übersetzungsrecht und kann solches auf einen deutschen Verleger mit Erfolg auch nicht übertragen. Es wird dem kaum von irgend welcher Seite widersprochen werden können.“ — Ez ugyan igaz — folytatja a névtelen — azonban mégis létezik Németországban olyan szerzői jogvédő törvény, amelybe JÓKAI és JANKE bekapaszkodhatnak: „Ganz anders aber liegt die Frage, ob Jókai durch das Medium des §. 61. des deutschen Gesetzes zum Schutze des Urheberrechtes vom 11. Juni 1870 für seine fortan erscheinenden Romane nicht den Schutz einer deutschen Ausgabe zu erlangen vermag. Dieser Paragraph bestimmt in Alinea 2:

„Wenn Werke ausländischer Urheber bei Verlegern erscheinen, die im Gebiete des Norddeutschen Bundes (Deutschen Reiches) ihre Handelsniederlassung haben, so stehen diese Werke unter dem Schutze des gegenwärtigen Gesetzes.“

Erscheinen daher Jókai's Romane fortan zuerst deutsch bei Janke in Berlin, so genießen sie den Schutz, wie ihn das Gesetz vom 11. Juni 1870 jedem anderen in Deutschland erschienenen Werke zu Teil werden lässt, und es hat Niemand das Recht, wenn später ein solcher Roman in Ungarn in magyarischer Sprache veröffentlicht wird, denselben nun aus dem Ungarischen in das Deutsche zu übersetzen und in Deutschland solche deutsche Ausgabe zu veröffentlichen.“

Vagyis JÓKAI élhet e törvénnyel minden először JANKÉNél Berlinben németül megjelentetett műve esetében. A cikkíró hosszas fejtegetését azzal zárja, hogy nincsen szándékában akár JÓKAI-t, akár JANKÉT tanácsokkal ellátni, bizonyára nem is szorulnak arra, inkább a *Börsenblatt*ban és egyéb lapokban ellenük kirohanókat akarta figyelmeztetni a meggondolandó 61. §-ra.

JANKE ezúttal csak néhány sorban válaszol a rejtélyes C. G. vitát bevezető cikkére, s nem is jogaira, inkább a kiadói etikára való hivatkozással reméli, hogy a jövőben a nyilvánítottak után németországi kiadó németre fordított JÓKAI-művet nem jelentet meg.³

A vita következő fejezetében már porondra lép JANKE igazi ellenfele, akire JANKE körlevelében elsősorban gondolt, s benne riválist látott: ifjabb RECLAM Fülöp, a jónévi lipcei kiadó cég tulajdonosa.

Philipp RECLAM jun. — miként magát kiadványain jegyezte — mindenekelőtt a kiadói etika örökkévalóságát vonta kétségbe: változik az idővel és a változó körülményekkel. „Hat doch Hr. Janke es s. Zt. auch für ehrenhaft gehalten, die in Ungarn erschienene „autorisierte“ Übersetzung von Jókai's ‚Narren der Liebe‘⁴ in der Hand, diesen

² 1874. 276. sz. nov. 30. 4511—4512. l.

³ *Uo.*

⁴ *Die Narren der Liebe (A szerelem bolondjai)* GLATZ Ede fordításában először 1868-ban jelent meg a *Pester Lloyd* 1868-i évfolyamában, 1869-ben e fordítás könyvformában a *Pester Buchdruckerei* A. G. kiadásában.

Roman nochmals übersetzen zu lassen" — mondja nem kis gúnyval. A jó kiadó számít, s nem vehető tőle zokon, ha az előnyös helyzetekkel, törvényt nem sértve, él: ha a 30 éves szerzői jog lejárta után újabb kiadásokat rendez sajtó alá német szerzők ilyen munkáiból, vagy az ötesztendős fordítói jog lejárta után azon művekből, s az sem, ha olyan szerzők fordított műveit jelenteti meg, akiknek hazája nem áll a fordítói, szerzői jog védelmének kölcsönös viszonyában. Példának azokat a német kiadókat idézi, akik ANDERSEN, SUE, DUMAS és sok más író különböző németre fordított műveit adják a fennálló szerzői jogviszonyok között, és egyikük sem alábbvaló vállalatot képvisel JANKÉÉNél.

„Ein solcher Fall liegt aber hier gar nicht vor. Ich weiss wenigstens nichts davon, dass ein, dem Hrn. Janke allein autorisiertes Werk irgendwo in einer anderen Übersetzung erschienen wäre, oder dass eine solche projectiert würde. Das einzige Werk, das hier überhaupt in Frage kommen könnte, ist der „Goldmensch",⁵ der in der Janke'schen Warnung ausdrücklich genannt wird. Als ich die Übersetzung dieses Romans erwarb, war diese bereits im Feuilleton des Berliner Tageblattes erschienen⁶ und Hr. Kertbeny versicherte mir, dass er von Hrn. Jókai speziell zur Übersetzung dieses Romans autorisiert sei. Kann nun aber die „Warnung" nachträglich die Autorisation wieder nehmen?"⁷

RECLAM itt már rátapint, *Az aranyembert (Der Goldmensch)* említve, az ügy elevenére; éppen ezért indította útnak JANKE az óvást: RECLAM komoly konkurenciát jelenthetett neki JÓKAI-kiadásaival különböző szórakoztató sorozataiban, másfelől az is aggasztotta, hogy KERTBENY Károly, JÓKAI legbuzgóbb fordítóinak egyike RECLAMhoz szegődve hosszú időre biztosítja a lipcsei kiadónak a fordításokat.

JANKE még a *Börsenblatt* ugyanazon számában visszautasítja RECLAM — szerinte alaptalan — vádját *A szerelem bolondjait* illetően: amikor e mű fordítását JÓKAI engedélyével tervbe vette, nem ismerte annak már elkészült fordítását; hangoztatja, hogy minden JÓKAI-mű fordítását a szerző egyetértésével adja ki, éppen ezért visszautasítja kiadói erkölcsi relativitásának RECLAMtól eredő sérelmes hangoztatását. Ami pedig *Az aranyembert* illeti: „In derselben befindet sich die schlagende Widerlegung der unwarhen Behauptung, es sei die Reclam'sche Ausgabe des Romans „der Goldmensch" mit Bewilligung des Hrn. Jókai erschienen. — Auf diese Tatsache gestützt, erkläre ich, dass ich mich sowohl Hrn. Reclam jun., wie Hrn. Kertbeny gegenüber in eine Polemik über die Begriffe von Ehrenhaftigkeit nicht weiter einlassen werde."⁸ A vitát jobbnak látta JANKE — a fordítói-szerzői jogvédelem hiányos volta miatt is — már lezárni, a *Börsenblatt* szerkesztősége nemkülönben (feltehetőleg JANKE befolyására): „Die Redaktion sieht die vorliegende Frage hiermit für den Nichtamtlichen Teil des Börsenblattes als erledigt an und könnte also etwaige weitere Auslassungen darüber nur im Anzeigebblatt zulassen."⁹

KERTBENY és RECLAM a maguk részéről azonban korántsem tekintették az ügyet elintézettnek. 1874 decemberében KERTBENY dec. 2-án, RECLAM dec. 3-án keltezve, közös körlevélben (RECLAM adta ki és nyomta) *Zur Frage Jókai—Janke* címmel tovább kívánják magyarázni az ügyet. KERTBENY igen terjedelmesen, JÓKAIval fennálló régi baráti viszonyából indul ki, amelyet a birtokában levő, közel háromtucatnyi, bensőséges hangú s főként őt a JÓKAI-művek fordításának jogával felruházó JÓKAI-levelekkel bizonyít.

⁵ *Az aranyember* német fordításban először a *Pester Lloyd* 1872-i évfolyamában jelent meg a lap több munkatársának átültetéseként.

⁶ Rudolf Mosse lapjában 1873. szept. 24 és dec. 31 között jelent meg KERTBENY Károly fordításában.

⁷ *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel*. 1874. dec. 16. 290. sz. 4753—4754. l. ⁸⁻⁹ Uo.

„Ich bin — durch etwa drei Dutzend hierauf bezügliche Briefe, welche demnächst gedruckt vorgelegt werden,¹⁰ und die den Zeitraum vom 23. okt. 1870 bis 8. April 1874 umfassen — durch meinen Landsmann und Jugendfreund, Herrn Maurus Jókai wiederholt und wiederholt autorisiert, ja direkt ersucht worden, jegliches seiner bis zu Anfang 1874 ungarisch gedruckt vorliegenden Werke ins Deutsche zu übersetzen, je nach meiner Auswahl, und zwar bevollmächtigt u.d.a. mit den Worten: ‚Es ist mir Alles gut, was Sie ausrichten, übersetzen und in Druck legen; verlegen lassen können Sie Alles von mir‘.

Sodann wiederholt wurde ich direkt betreff des Romans ‚Ein Goldmensch‘ und des Romans ‚Wie man grau wird‘ zur Übersetzung autorisiert, ja bei letzterem ersucht, im Deutschen einen anderen Titel zu wählen, daher ich ihn ‚Gebrochene Farben‘¹¹ betitelte. Die Übersetzung von ‚Ein Goldmensch‘ wurde am 3. Dez. 1871 begonnen und war am 14. Sept. 1872 bereits komplet in Händen jenes Verlegers, von dem ich sie erst am 18. Juni 1873 wieder zurückerworben konnte. Um zu letzterem Resultat zu gelangen, hatte ich Herrn Otto Janke am 15. März 1873, ihm genau den Fall mit meiner Übertragung auseinandersetzend, und mit für diese das Prioritätsrecht wärend, jene andere Übersetzung desselben Romans in Feuilletonschnitten verschafft, welche im ‚Pester Lloyd‘ erschienen war, und welche mir auf mein Ersuchen, Herr v. Jókai zugeschiedt hatte. Somit sind beide Übersetzungen vom Originalverfasser autorisiert — wie ich das im Interesse der Verbreitung dieses herrlichen Romans wünschte — ich, in meinem eigenen Namen habe beide Kontrakte unterschrieben, und beide Herren Verleger wussten von dem Vorhandensein und dem Verkaufe der andern, gleich autorisierten Übertragung, daher denn auch auf dem Titelblatte der Janke'schen Ausgabe steht: ‚Herausgegeben v.e. L. & J.d.D.‘ und auf dem der Reclam'schen ‚Übersetzt‘ u.s.w.¹² Jene meine eigene Übersetzung erschien dann vom Okt. — Dez. 1873 im Feuilleton des ‚Berliner Tageblattes‘, welchen Abdruck ich am 6. Febr. 1874 an Herrn Reclam für die ‚Universalbibliothek‘ verkaufte, und Herr v. Jókai war am 2. März 1874 persönlich mit mir in der Redaktion des B.T., um seinen Beifall für Abdruck meiner Übersetzung auszusprechen.¹³

Valamennyi németül megjelent JÓKAI-regény között *Az aranyember* megjelentetési körülményei a legizgalmasabbak, és még sokkal bonyolultabbak a fentebb idézett KERTBENY-körlevélben megfogalmazottaknál.

JÓKAI KERTBENYhez intézett és általunk ismert levelei közül az 1871. dec. 30-án Pesten keltezettben találunk először *Az aranyember* német fordításáról említést: „Az aranyember címe: Der goldene Mann. Ez legjobban tetszeni fog a német közönségnek a többi regényeim között, mert csupa regényesség lesz, minden politika nélkül. Itt Pesten a Pester Lloyd közli németül s az ad a fordítási jogért 400 Ftot.”¹⁴

A következőben ugyancsak Pestről, 1872. jún. 2-án: „Ihre philologischen Fragen (betreff des Goldmenschens) kann ich jetzt nicht beantworten, bitte aber jedenfalls vor Drucklegung immer einen Bürstenabzug zu senden, mit umgehender Post sende ich ihn zurück. Werde die fragliche Wortliste (zum Goldmensch!) baldigst senden.”¹⁵ JÓKAI

¹⁰ KERTBENY 28 hozzáintézett JÓKAI-levelet jelentetett meg év nélkül, valószínűleg 1875 elején *Blumenlese aus Maurus Jókai's Briefen an K. M. Kertbeny. 1870—1874* címmel Berlinben W. HECHT nyomdájában. Hozzáfűzött megjegyzése szerint ezek is a JANKE—JÓKAI ügyet tisztázzák (*Marginalien des Herausgebers*).

¹¹ A *Mire megvénülünk* első német fordítója SONNENFELS, a *Pester Lloyd* munkatársa volt: *Wie man grau wird*. Roman in 4 Bdn. Deutsch von — Pest, 1873, Rautmann. — KERTBENYÉ: *Gebrochene Farben*. Roman in 4 Bdn. Deutsch von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters. Leipzig, 1874, W. Baensch. Megj. 2000 példányban.

¹² v.e.L. & J.d.D. = von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters; Übersetzt u.s.w. = von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters.

¹³ KERTBENY tévesen keltezi a *Berliner Tageblatt*ban megjelent *Der Goldmensch* c. fordítását, vö. 6. sz. jegyzetünket!

¹⁴ OSZK Kézirattár és *Blumenlese aus Maurus Jókai's Briefen an K.M. Kertbeny* 5. l. 16. sz. levélrészlet. A levelet eredetileg JÓKAI magyarul írta, KERTBENY német fordításban közli; JÓKAI németül is levelezett KERTBENYvel.

¹⁵ *Blumenlese* . . . 6. f. 18. sz. levél.

mindvégig segítette KERTBENYt — sőt hazai német fordítóit is — egy-egy műve átültetésében; még a kefelevonatokat is átnézte.^{15/a}

KERTBENYt erősen szoríthatta a vállalt határidő, valamint anyagi helyzete, mert ugyancsak sürgette az író, hogy küldené minél hamarább *Az aranyember* fordítandó szövegfolytatásait:

„Mir liegt nur daran, dass „Eppur“ möglichst gleich mit „Goldmensch“, „Arme Reiche“, „Humoristische Erzählungen“ erscheine. — Sind vom „Aranyember“ Bd. 4 u. 5 schon vorher als Kopia der Originalhandschrift zu haben? Oder doch Bd. 4? Mein Kontrakt lautet, dass ich bis Ende August (1872!) alle fünf Bände deutsch abgeliefert haben muss, davon ich bis jetzt schon 3 Bde. ablieferte . . .”¹⁶

JÓKAI kedves, lakonikus humorral válaszol a sürgetésre: „Dann sind Sie ein geschlagener Mann. Existiert nicht eine Zeile mehr davon, als im „Hon“ erscheint. Werde selbst Alleluja heulen wenn ich bis Ende August fertig werden kann.”¹⁷

KERTBENY *Aranyember*-fordításának időtartamát, kezdetének, befejezésének dátumát, saját és a pesti fordításnak németországi megjelenési időpontjait egymástól eltérően adja meg különböző írásaiban. Az ismertettét körlevelében idevonatkozó dátumait már ismerjük; *A magyar irodalom a világirodalomban*¹⁸ c. könyvészeti munkájában: *Az aranyember* fordítását 1872. jan. 3-án kezdte meg, és ugyanazon év szept. 26-án befejezte. Még nehezebb követni a kiadás éveit.

Előbb említett könyvészetében fordításának történetét is olvashatjuk: „Jedoch das Manuskript verkauft an einen Berliner Verleger, blieb wegen Prozess bis 20. Mai 1873 ungedruckt liegen, und musste dann nicht nur für 100 Thlr zurückgelöst, sondern auch völlig neu umgearbeitet werden, da das Manuskript für Journalzwecke auf die Hälfte zusammengestrichen worden war. Es wurde am 18. Juni 1873 Otto Janke zum Verlag angetragen, doch dieser hatte bereits durch Kertbenys Vermittlung die Pester Übersetzung. So erschien denn — mit Einwilligung Jankes — die Kertbenysche Prioritätsübersetzung vom 24. Sept. bis 31 Dez. 1873 in R. Mosses „Berliner Tageblatt, Auflage 20.000 Ex. Am 6. Feber 1874 wurden die Journalausschnitte an Reclam in Leipzig für die Buchausgabe verkauft, und diese im Mai ausgegeben.¹⁹ Seither sollen von dieser unerhört billigen und schönen Ausgabe 65.000 Ex. verkauft sein . . . Diese Übersetzung wurde in Hermannstadt nachgedruckt.”

*A Pester Lloyd*ban megjelent és KERTBENY által JANKÉnak közvetített *Aranyember*-fordításról is olvashatunk a könyvészetben:

„Als jedoch die für Deutschland autorisierte Übersetzung Kertbenys im Prozes geriet, und während neun Monaten ungedruckt liegen blieb, war es Kertbeny selber — der durchaus den „Goldmensch“ vors deutsche Publikum bringen wollte — welcher Otto Janke den Vorschlag machte, er wolle ihm — unter voller Rechtswahrung seiner eigenen — die Pester Übersetzung verschaffen. Janke akzeptierte sofort, und Kertbeny schrieb an

^{15 a} Egyik 1871. febr. 13-án KERTBENYhez intézett levelében írja: „Entschuldigen Sie, dass ich so viele Correcturen in dem Text hineingeflickt habe. Aber, es muss sein! Die Hauptsache in einer erzählenden Prosa ist der *Numerus*; was so wenige Prosaisten beachten.” (OSZK Kézirattár.)

¹⁶ *Uo.* 6—7. l. *Mementi.*

¹⁷ *Uo.* 7. l. *Mementi.* Ezek szerint a regény írásával párhuzamosan történik fordítása is.

¹⁸ *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvésze.* 1441—1876. 12 szakfüzetben szerk. KERTBENY Károly. 1. füzet. *A fordítások magyarból más nyelvekre.* Bp. 1876. F. Tettey & Comp. 15. l.

¹⁹ JÓKAI, Maurus: *Ein Goldmensch!* Deutsch von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters. [K. M. KERTBENY.] 5 Bändchen. Leipzig, (1875), Reclam. 607. l. (Universalbibliothek Bändchen 560—565.) Broschiert alle 5 Teile in einem Band: 10 Sgr. Prachtvoll gebunden 15 Sgr. Vö. id. könyvészetben 126. tétel.

Jókai die Bitte, die Journalausschnitte des „Pester Lloyd“ zu senden. Am 15. März 1873 traf in Berlin die Sendung Jókai's²⁰ ein, der bestimmte, dass die Hälfte des Honorars dafür dem Vermittler gehöre. Damit löste Kertbeny seine eigene, frühere Übersetzung aus, und Janke's Ausgabe kam am 4. Juli in Buchform zur Versendung. Auflage 3000 Ex."²¹

1874-ben KERTBENY lefordította *Maurus Jókai's Reisebriefe von Pest nach Berlin*. 18. Februar bis 4. März 1874 címmel JÓKAINAK *A Hon* 1874-i évfolyamában megjelent 10 cikkét²² és e műhöz függesztett *Maurus Jókais Werke in fremdsprachlichen Ausgaben* c. könyvjegyzékben a JANKE-féle „Goldmensch-fordítás” megjelenési éve: „Berlin 1873. Otto Janke” ugyancsak öt kötetben. A RECLAM-féleé 1874.

A KERTBENY-féle *Goldmensch*-fordításnak ugyancsak közli a dátumait a FEKETE József összeállításában, 1875-ben *Datenblätter zu K. M. Kertbeny's Memoiren*²³ c. műhöz járuló *Bibliografischer Anhang* No. 3.: „Jókai's Goldmensch. Abgedruckt im Berliner Tageblatt 1873, von 608 Seitenzahl, Honorar 200 Thlr, in 25.000 Ex.; (in Buchform) 5 Bde. Leipzig 1874, von 608 Seitenzahl, Honorar 80 Thlr, in 10.000 Ex.” Ez a négylapos összeállítás, amely 74 önállóan megjelent KERTBENY-művet sorol fel — főleg magyar vonatkozásúakat — kimutatja minden egyes esetben a KERTBENY-nek juttatott honoráriumot és a művek megjelenési példányszámát. FEKETE KERTBENY adatait használja fel, utóbbinak ezzel az volt a célja, hogy bemutassa a magyar irodalom külföldi terjesztésével végzett önzetlen munkáját, amelyet legbeszédesebben éppen a honoráriumok csekély volta bizonyít: csodálatosan nagy példányszámok, nagy ívterjedelmek mellett netségesen kis összegek szerepelnek. Az igazi haszonélvezők a kiadók voltak.

KERTBENY műveinek 1880-ban Budapesten megjelent jegyzékében (ez már 128 önálló művet sorol fel)²⁴ a JANKE-féle *Aranyember*-kiadás megjelenési éve 1873; a bibliográfiai adathoz fűzött megjegyzés: „Zuerst abgedruckt im Feuilleton des Pester Lloyd, Jahrgang 1872, übersetzt von den Mitarbeitern der Redaktion. — Dann nochmals abgedruckt in Otto Janke's Roman-Magazin des Auslandes. Heft 12—22. Jahrgang 1873.”²⁵

²⁰ A Pestről érkező fordítás-küldeményt JÓKAI következő levele kísérte: „Budapest, 15. März. 1873. Lieber Freund! Hier schicke ich Ihnen den ersten Band von „Roman des künftigen Jahrhunderts” und die fünf Bände von „Menschen”, bitte aber letzteres Kleinod so zu bewahren, dass es ein Unicum ist, aus dem Redactions-Exemplare herausgesäubelt, und geht es verloren, so ist kein Gold und kein Mensch fähig, noch ein zweites zu verschaffen. Ihr treuester Jókai Mór.” Szellemességét az író szó- és jeljátékkal is megtoldotta: az arany ötvösjegyével kombinálva fejezte ki regénye címét. Vö. BLUMENLESE 9. l. 23. levél.

²¹ JÓKAI, Maurus: *Der Goldmensch*. 5 Bde. Deutsch herausgegeben von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters. [K. M. KERTBENY.] Berlin, 1874, Otto Janke. 4 Thl.

²² *Der eingefrorene Plattensee. (A befagyott Balaton) Jene vielen Kreuze. (Azok a sok kereszték) Auf der Wiener Börse. (A bécsi börzén.) Im Wiener Reichsrat. (A Reichsratban.) Von den Wiener Journalen. (A bécsi hírlapokról.) Prag. (Prága.) Berlin. Bei Fürst Bismarck. (Bismarcknál.) Berliner literarische und artistische Kreise. (Német irodalmi viszonyok.) In den Kreisen deutscher Reichs-Repräsentanten. Vö. i. m. Berlin, 1874, Otto Janke.*

²³ *Datenblätter zu K. M. Kertbeny's Memoiren. 1824—1875*. Nach seinen Diktaten, Briefsammlungen und Tagebüchern kronologisch zusammengestellt... von seinem Landsmanne Josef FEKETE. (Leipzig, 1875.)

²⁴ *Bibliografie der Werke K. M. Kertbeny's 1846—1880*. (Összeáll. K. M. KERTBENY?) (Bp. 1880?)

²⁵ JÓKAI, M.: *Der Goldmensch*. Roman in 5 Bänden. Deutsch herausgegeben von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters. Berlin 1873. Otto Janke. 8° 4 Thlr. id. KERTBENY-bibliogr. 11. l. 90—95. tételsz.

— A *Goldmensch*-fordítás itt szereplő megjelenési évei: a *Berliner Tageblatt*ban 1873, RECLAMnál 1874.²⁶

Még egy munkát idézünk: *Petőfi's Tod vor dreissig Jahren 1849. Jókai's Erinnerungen an Petőfi 1879* — amelyhez irodalomtörténeti és bibliográfiai adatokat is függesztett KERTBENY; itt közölt JÓKAI-fordításai között „Der Goldmensch. Roman, 5 Bdchen. Leipzig 1873. Reclam.” szerepel, valamint egy másik oszlopban, ahol mások JÓKAI fordításait állította össze, JANKE nevének említése nélkül így írja le az adatot: „Ein Goldmensch. Roman. 5 Bde. Von Dr. M. Falk. Berlin 1874.”²⁷

Feltehető a kérdés: szükséges-e tekintetbe vennünk *Az aranyember* szerzői jogi vitájában a figyelembe vett berlini, illetőleg lipcsei kiadásoknak — ugyanazon fordítások esetében — KERTBENY által egymástól eltérően megadott megjelenési éveit? Egyáltalán nincs-e egyszerűen a KERTBENYNél annyira közismert felületességről, pontatlanságról szó, hiszen életrajzi adatai íróink, költőink biográfiáinak összeállításában sokszorosan megbízhatatlanok.²⁸

A források és a tényállás kielemezése azonban ezúttal más eredményre vezet. Ismernünk kell először is KERTBENYnek azon időbeli anyagi helyzetét, amikor elhatározta a JÓKAI-művek fordítását. Nem kevésbé JÓKAIhoz való viszonyát és végül JANKÉVAL való kapcsolatát.

1870 körül gondolt KERTBENY komolyan, ugyanolyan hévvel JÓKAI műveinek fordítására, illetőleg elterjesztésére, mint tette azt annak idején PETŐFIVEL; ez utóbbival hosszú éveken át komoly jövedelmet, külföldön való megélhetést, odakünn és nálunk jó fordítói nevet biztosított magának. 1870 táján már az általa „vállalt Petőfi-misszió beteljesült” (ahogy ő vallotta több ízben), és PETŐFINEK rajta kívül más jó fordítója is terjesztette műveit. KERTBENY jövedelme erősen megcsappant. Állandóan figyelemmel kísérve a magyarországi és a külföldi irodalmi életet, örömmel látta, hogy JÓKAI nagyszerű írói fejlődése, regényeinek nagy és egyre fokozódó népszerűsége, megérlette műveinek németországi kiadását is.

KERTBENY ugyan azt állítja, hogy erre JÓKAI már 1854-ben felhatalmazta: „Schon 1854 hatte mich mein Jugendfreund Jókai schriftlich bevollmächtigt, seine Werke in's Deutsche zu übersetzen. Ich erwiderte ihm aber: ‚Nein, ich könnte mich solcher Aufgabe jetzt nur nebenbei hingeben, und dadurch allein wären schon alle Mühen vergeblich; sodann weil ich eben jetzt wieder in Vaterlande weile, und von hier aus ist auf Europa nicht zu wirken; ich muss wieder mitten in der Fremde stehen, um mit solchen, dem Auslande völlig fremden Werken und gleich massenhaft auftreten zu können, um die fremde Beachtung nachhaltig auf sie zu ziehen und um zugleich alle übrigen journalistischen Hebel in Bewegung zu setzen, damit man auf den Fremden überhaupt nur aufmerksam werde, was in so grossen Literaturen, welche jährlich 10—12.000 Werke produzieren, nicht so Leicht ist. Also warten wir! . . . Endlich 1870, im Januar, schrieb ich von Berlin aus an Jókai: ‚kann's losgehen!‘ . . . Zuerst liess ich in 10—12 der bedeutendsten deutschen Journale die vorzüglichsten der kleineren Novellen Jókai's erscheinen, welche Furore machten, auch weitaus besser honoriert wurden als später die einzelnen Romanbände.”²⁹

²⁶ JÓKAI Maurus: *Der Goldmensch*. Roman in 5 Bänden. Übersetzt von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters K. M. KERTBENY. Erschien seit 24. September 1873 im Feuilleton von Rudolf Mosse's „Berliner Tageblatt”. Leipzig 1874. Reclam. Universal-Bibliothek Nr. 561—565. 80 Pf.—Elegant gebunden 1 M. 50 Pf.=90 kr. — id. KERTBENY-bibliográfia 11—12. l. 96. tételsz.

²⁷ *I.m.* alcíme: *Historisch-literarische Daten und Enthüllungen, bibliografische Nachweise*. Zusammengestellt von K. M. KERTBENY. Leipzig, 1880. 66—68. l.

²⁸ DETRICH Márta: *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága*. Szeged, 1936. 47—78. l.

²⁹ *Petőfi's Tod vor dreissig Jahren 1849*. 63—64. l.

Arra nincsen adatunk, hogy a mesélőkedvű KERTBENY, aki ahol csak tehetette, JÓKAI ifjúkori barátjának vallotta magát, nem különben PETŐFIÉNEK, holott talán a Pilvax nevezetes asztalánál JÓKAI éppenhogy észrevette — már 1854-ben ilyen megbízást adott volna neki.³⁰

Azt viszont már megbízható adatok igazolják, hogy valóban 1870 JÓKAI művei németországi kiadásának indulási dátuma, valamint azt is, hogy KERTBENY által és folyóiratok hasábjain kezdődött. KERTBENY irányította a berlini irodalmi folyóiratnak, a *Der Salonnak* a szerkesztőjét, Julius RODENBERGET JÓKAIHOZ, hogy közlésre novellát kérjen tőle, mire az író beleegyező leveleket küldött ugyanazon a napon RODENBERGNEK és KERTBENYNEK.³¹ Tulajdonképpen 1870-t tekinthetjük a KERTBENY—JÓKAI barátság kezdetének is.

1870. jan. 11-én KERTBENY JÓKAIHOZ intézett levelében számba veszi azokat a regényeket, amelyek eddig — legnagyobb részben Magyarországon és hazai fordítóktól — az írótól németül megjelentek HARTLEBENNÉL, EMICHNÉL, az Athenaeum kiadásában és egyebütt.

Itt még először arra gondol, hogy a meglévő fordításokat közvetítené a német kiadóknak, ha sikerül a fordítói jogot átruházni: „Da Hätten wir also 52 Bde, welche schon übersetzt vorliegen. Nun fragt siehs, können die Rechte dieser Übersetzungen, wenigstens der besseren, erworben werden, oder gehören sie den bezüglichen Verlegern (Hartleben, Emich, Athenäum u.s.w.). Müssen also alle neu übersetzt werden? . . . Nachdem Sie mir obige Frage werden beantwortet haben lassen, welche von den deutschen Übersetzungen etwa verlagsrechtlich für zweite Auflagen verwendbar sind, welche nicht? werde ich das Programm für's Verlegersuchen entwerfen. Bis dahin dürfte auch Dr. Rodenberg zurück sein, der stündlich erwartet wird, und dann will ich mit ihm den bahnbrechenden Artikel für den „Salon“ entwerfen.”³²

Egyébként már itt leszögezi, hogy a novellákat — bár sok közülük külföldi német folyóiratokban is megjelent már — egészen újra kell fordítani, nemkülönben az *Egy magyar nábobot*, *Kárpáthy Zoltánt*, *A régi jó táblabírákat* és a *Fekete gyémántokat*. GLATZ Ede fordításait — ezeket JÓKAI is kifogástalanoknak tartotta — *A szerelem bolondjait* és *A köszívű ember fiait* beleértve össze lehetne hozni németországi kiadásban az első 30 kötetből álló JÓKAI-sorozatot, és egy „összes művek” kiadást talán éppen GLATZCAL ketten rendeznének ott kinn sajtó alá; kiadónak, szerzői, fordítói honoráriumnak ő járna utána.

³⁰ Az ifjúkori barátság pedig önreklám és vágyalom, hiszen JÓKAI egyik 1871. júl. 19-én Pestről kelt, KERTBENYHEZ intézett levelében mentegetőzve így ír erről az időszakról: „. . . Sind Sie zufrieden damit, dass ich Ihnen offenerzige Freundschaft und Verehrung widme, und zwar nicht seit vorgestern sondern seit fünfzehn Jahren, wo ich dem seligen Pákh eingestanden, dass wir früher Ihnen gegenüber sehr ungerecht waren; — so seien Sie dessen versichert.” Vö. JÓKAI KERTBENYHEZ ÍRT LEVELE, OSZK Kézirattár. E szöveget összehasonlítva KERTBENYNEK az idézett *Blumenlesében* közölt szövegével: „Sind Sie zufrieden damit, dass ich Ihnen offenerzige Freundschaft und Verehrung widme, und zwar nicht seit vorgestern, sondern seit mehr denn fünfzehn Jahren, wo ich unserm Jugendfreunde, dem seligen Albert Pákh eingestanden, dass wir früher Ihnen gegenüber sehr ungerecht waren, — so seien Sie dessen versichert.” — tehát JÓKAI 1871-hez viszonyítva a barátság kezdetét 1856-ra teszi, viszont 1845-ről KERTBENY csak úgy keltezheti, ha a „sondern seit fünfzehn Jahren” átváltozik „sondern seit mehr denn fünfzehn Jahren”-né, a „wo ich dem seligen Pákh” pedig, unserm Jugendfreunde, dem seligen Albert Pákh'-ká — hiszen ő is ott ült a Pilvax asztalánál abban az időben . . . KERTBENYNEK a „szavahihetősége” perdöntő a szerzői jogi vita esetében is.

³¹ VAJDA György Mihály: *Szemelvények a weimari Goethe—Schiller Archivum magyar anyagából*. (Jókai, Kertbeny, Vámbéry) Magy. Tud. Akad. Nyelv- és irod. tud. Oszt. Közl. 15. köt. 1960. 221—237. l.

³² OSZK Kézirattára.

Esetleg a tekintélyes bécsi WALLISHAUSER kiadó üzletvezetője: Leopold ROSNER, aki egyébként lefordította a *Felfordult világot* is, segítségükre lenne.

1870. okt. 20-án KERTBENY már kész programmal szolgál JÓKAI-nak:

„Man mag über mich denken, was man will.³³ Eines muss man mir zugeben, dass ich Petöfi in die Weltliteratur einbürgerte, und ihn weltberühmt machte. . . Die zweite Hälfte meines Daseins nun will ich Ihnen widmen, lieber Jókai, und ich hoffe, mit nicht geringerem Erfolge. Ich wüsste auch wirklich keinen anderen unserer ungrischen Dichter als Sie, für den, nach Petöfi, Hoffnung vorhanden wäre, ihn auch ausser Ungarn und ausser ungrischer Anschauung, weltbürgerlich nicht bloss populär, sondern auch zum Bedürfnisse zu machen. Bei Ihnen bin ich dess gewiss. Jedoch es muss dabei systematisch zu Werke gegangen werden, und auch Sie mir Ihre Beihülfe leihen — dann ist aber zugleich pekuniäre Aussicht für Sie selbst vorhanden. . . Ich muss nur zuerst selbst sozial sicher stehen, um unabhängig agitieren und wirken zu können. Das habe ich seit Jahren erstrebt durch hunderte von Briefen in die Heimat — die alle unbeantwortet blieben! Als deutscher Schriftsteller, besonders durch meine ungewöhnliche Arbeitskraft und Vielseitigkeit, verdiene ich mir ziemlich viel, aber leider nur fragmentarisch, oft mit Lücken von ganzen Monaten wo ich auf Puff leben muss, oder solch verfluchtes Zeugs zu arbeiten habe, dass ich kreuzlahm und ganz dumm davon werde und auf Ungarn nur so nebensächlich und in Musstunden denken kann. Habe ich aber von daheim — worum ich so oft bat — bloss 100 Gulden monatlich garantiert — und nur ein Dutzend monate lang — dann habe ich den Rücken ziemlich gedeckt — und dann, sollen Sie sehen, kann ich auch Wunder wirken! Also schicken Sie mir die namhaftesten Ihrer Werke. . . Unterdess will ich hier und in Leipzig mit Verlegern unterhandeln, auf dass ganze Serien Ihrer Werke deutsch erscheinen können — einzelne Romane fallen in der Masse nicht auf, — und dafür auch Autorrechte bezahlt werden. Daneben will ich allerlei Journale mit einzelnen Novellen von Ihnen versehen, mich auch mit Rosner in Wien in Einvernehmen setzen, Ihre Biografie und Ihr Porträt in verschiedenen Illustrierten bringen, und im „Salon“ das Hauptdepôt der sanften Agitation gründen. Und endlich soll gesorgt werden, dass diese Ihrer von mir übersetzten Werke in allen Journalen reichliche Besprechung finden, und in alle literarischen, wie hohen Kreise dringen, um Sie in Mode zu Bringen. Dies unser Privatvertrag von dem Niemand sonst was zu wissen braucht.“³⁴

Az eredményes beindítás érdekében még életrajzot és arcképeket kér JÓKAI-tól. Felveti, sőt vállalja JÓKAI *A Hon* c. lapja számára a németországi tudósítást és a hirdetési anyag közvetítését. Kitűnik e levélből az is, hogy KERTBENY *A Hon* programjának a szellemében, vezércikkei, fontosabb közleményei alapján *Offene Briefe* címmel röplapokat nyomtat szűkebb „baráti” köre számára, amelyek szintén hivatottak JÓKAI-t kinn népszerűsíteni.

JÓKAI 1870. okt. 23-i Pestről kelt levelében elfogadja KERTBENY felkínált „privát-szerződését”, és többek közt így ír erről:

„Lieb wär' es mir allerdings, wenn ich beim deutschen Publikum für meine Werke das Bürgerrecht erlangen könnte. Übersetzt sind wohl meine Werke ins Deutsche fast alle; aber wie! aber wo! Erstens fürchterliche Übersetzungen im grässlichen Kauderwelsch, zweitens erschienen in Wien, in Gratz, in Pest u.s.w. . . Alle meine übersetzten Werke sind bloss für Eine Ausgabe den Verlegern überlassen. Die Cession für eine Gesamtausgabe würde ich mir von allen verschaffen.“³⁵ Vagyis nem az engedély okozott gondot az írónak, hanem a megfelelő német kiadót kell felkutatnia KERTBENY-nek:

„Ich brauche einen wohlkreditierten Verleger in Deutschland, der den Teufelsmut hätte, gleich eine Sammlung meiner auserwählten Werke zu verlegen. Können Sie einen solchen ausfindig machen, so will ich Ihnen vor Allem eine Vollmacht dazu geben, in

³³ Ugyanebben a levélben panaszkolja el, hogy hányszor fordult hiába a magyar, írói körökhöz éppen a magyar irodalom érdekében, és minden levelét válaszolatlanul hagyták; EÖTVÖST, PULSZKYT, TOLDYT, GOROVÉT említi. Csupán DEÁK és JÓKAI, újabban GYULAI voltak jó véleménnyel külföldi propaganda-ténykedéséről.

³⁴ KERTBENY levele JÓKAI-hoz. Berlin, 1870. okt. 20. OSZK Kézirattár.

³⁵ *Blumenlese*. 2. l.

meinem Namen zu handeln. Clara pacta, boni amici! Können Sie irgend ein Honorar auch dafür erlangen, das teilen wir gemeinsam; soll es umsonst überlassen werden, oder lässt uns der Verleger gar noch durch den Teufel holen, wegen unanbringbaren Krebsen, so sollen Sie auch davon die Hälfte haben. Über meine Biografie weiss ich selber nicht. Il a vecu!"³⁶

Mindezek után KERTBENY megkezdte JÓKAI műveinek elhelyezését; mint írta: berlini és lipcsei kiadócégekhez fordult és lapkiadókhöz.

„Mindjárt 1870-ben Jókainak 34 novelláját fordítottam le. Ezek közül húszat Németország legelterjedtebb lapjaiban tettem közzé, milyenek a Bazar 250.000 példányban, a Post 30.000, a Nationalzeitung 40.000, a Berliner Tagblatt, Über Land und Meer, Leipziger Illustrirte Zeitung, Salon, Berliner Wochenblatt, Neues Blatt, Schlesische Zeitung stb. Minden novella mellé Jókainak életrajzát, némelyikhez arcképét is adtam. És pedig mindenikért 10—15 tallérnyi fordítási díjat kaptam.”³⁷

Ugyancsak 1870-ben novelláskötetet is megjelentet MAAS berlini kiadónál *Novellen und Erzählungen* címmel.

JÓKAI első háromkötetes regényét pedig Otto JANKÉNél helyezi el nem kis fondorlattal: „Nehezebben ment a dolog az első 3 kötetes regénnyel, „A szegény gazdagokkal”. Teljes másfél évig szaladgáltam a kész kézirattal egyik berlini kiadótól a másikhoz, sőt külön emiatt mentem Lipcsébe is. Mindenütt — bár igen udvariasan — kidobtak az ajtón. . . Hiába kértem, hogy legalább olvassák el a kéziratot. Késégsbeesésben egy, mint később megtudtam, 'hírhedett' közvetítőhöz fordultam. Az öreg Janke éppen Karlsbadban volt, a közvetítő meglepte fiát, és minden kigondolható rábeszélést felhasználva, rábírtá, hogy mint atyjának helyettese egy szerződést írt alá, melyben 300 tallérért megvevé a fordítást; én az összegből 150 tallért kaptam! Az öreg Janke persze dühös volt midőn ezt meghallotta.”³⁸ — írja visszaemlékezve KERTBENY.

JANKE fektetni akarta a kéziratot, KERTBENY ekkor JÓKAINAK egy német tisztelőjét, a tekintélyes Franz WALLNER színgazgatót hívta segítségül, és az ő közbenjárására a mű valóban még 1872-ben megjelent.³⁹

A kritika rendkívül kedvezően fogadta a regényt, és JANKE is felismerte a kedvező helyzetet.

„A kezdetben oly dühös Janke barátunk, midőn érezte, hogy jó üzletet csinálhat maga jött, és pedig igen udvariasan, és a következő pár év alatt 24 kötetet fordíttatott le Jókaiából, eleinte rongyos 50 tallér díjért, később hatvanat adott, és így tovább, mindig többet. Akkor azután egy jó gondolat jutott eszébe, hátam megett, nekem egy szót sem szólva, egy szép napon, 1873. augusztusában Füreden termett Jókainál, és vele szerződést kötött, minden 1874-től kezdve megjelenő művére, s valóban ki is adá azokat.”⁴⁰ — írja még később is haragosan KERTBENY.

³⁶ *Uo.* JÓKAI nem sokkal előbb, 1870. febr. 9-én már kitért életrajzi adataira KERTBENYhez intézett levelében: „Ami életrásumat illeti, azt Kegyed nagyon is kedvezőleg írta már meg, s ami azóta történt velem, abból áll, hogy írtam valami 150 kötet regényt, amiknek nagy része megjelent németben is. . . azután megemlíthető, hogy tavaly a miniszter ellenében választott meg képviselőnek Pest legintelligensebb és legnémetebb választó kerülete, megjegyezvén, hogy ez a miniszter [GOROVE] igen derék ember és derék miniszter. Jelenleg a Hont szerkesztem, a szabadelvű ellenzék orgánumát, melynek legnagyobb közönsége van minden eddig létezett magyar lapok között. Arcképemet is küldöm Önnek.” OSZK Kézirattár.

³⁷ KERTBENY Károly: *Észrevételek az írói törvényjavaslatnak a fordításokról szóló cikke ellen.* Bp. 1879. 14. l.

³⁸ *Uo.*

³⁹ JÓKAI Maurus: *Arme Reiche.* 3 Bde. Deutsch von einem Landsmanne und Jugendfreunde des Dichters [K. M. KERTBENY.] Berlin, 1872, Otto Janke. 4 Tlr. — (Janke's Bibliothek der besten Romane des Auslandes.) Vö. KERTBENY könyvészet, 13. l. 114. tételsz.

⁴⁰ KERTBENY Károly: *Észrevételek.* 15. l.

Egész életében nem bocsátotta meg JANKÉNak — minden írásában így emlegeti — hogy biztos és egyre emelkedő jövedelemtől fosztotta meg. 1873 augusztusáig nagyszerű eredménnyel vitte a JÓKAI-kiadások ügyét nemcsak Berlinben, más német városokban is, a haszonhoz még havi 100 tallér járult a „külföldi levelezőnek”, mert JÓKAI annak alkalmazta *A Honnál*, s akkor is megkapta, ha történetesen nem küldött tudósítást.⁴¹

KERTBENY már 1870 októberében eldicsekszik RODENBERGnek: „Was mich betrifft, so schreibe ich freilich jetzt zumeist nur für den „Hon“, was doch regelmässiges Monatshonorar von 100 T. einträgt; die deutschen Journale zahlen eben nicht schlechter, aber man muss lange betteln gehen, noch dazu mit schon fertigem Artikel bis man zahlende Aufnahme findet.“⁴²

KERTBENY JANKE sakkhúzása után még szélesebb kiadói körök felé kacsintott azokra a JÓKAI-művekre számítva, amelyeknek a fordítására, illetőleg kiadatására mindaddig JÓKAI felhatalmazta; annál is inkább, minthogy a JÓKAI—JANKE-féle füredi szerződésért az írónak tett szemrehányó levelére igen engesztelő hangú választ kapott:

„Unter allen Gebrechen, die ich habe, lasse ich mir nur den Undank nicht vorwerfen. Was Sie für mich getan, steht bei mir alles hoch aufgeschrieben, und wie ich mit Herrn Janke abschloss, besprachen wir eben, dass ich mich meiner Dankbarkeit Ihnen gegenüber nicht entschlagen kann und pecuniäre Beweise gelten lassen will. — Wir machten vornehmlich 1. einen Vertrag für künftighin zu schreibende Romane. Diese muss Herr Janke als Originalromane haben, fertig bekommen, ehe sie ungarisch erschienen sind.“⁴³ 2. Von den bereits erschienenen Romanen riet ich ihm bloss die „Kőszívű ember fiaí” und „Eppur si muove” zur Ausgabe, die sind aber bereits übersetzt, und die Übersetzer halten etwas auf ihr Recht und die Übersetzungen sind ausgezeichnet.“⁴⁴ A továbbiakban JÓKAI megígéri KERTBENYnek, hogy a JANKE-kiadások tiszteletdíjaiból neki is juttatni fog, csak ne zavarja JANKÉT pénzkéréssel, ne kedvetlenítse el esetleg egy másfelé kötött szerződéssel. Igen nagy szerencsének tartja, hogy a kiváló berlini kiadót sikerült megnyernie, s viszonyukat nem szeretné pénzügyekkel megzavarni.

Ezek után a hármuk viszonya látszólag helyreállott. Megerősödöttnek vélhették volna JÓKAI-nak 1874-ben tett berlini látogatása által, amikor az író valamennyi ottani barátjával, tisztelőjével személyes kapcsolatba került, és számos új ismeretséget szerzett éppen KERTBENY, WALLNER és JANKE révén, akikkel legtöbbször együtt tett látogatásokat. WALLNERÉknél lakott, aki JANKÉVAL, KERTBENYVEL jó barátságot tartott. 1874 nyarán JANKE kiadta KERTBENY fordításában JÓKAI néhány útiélményét is,⁴⁵ amelyet a barátok kedvéért adtak ki, könyvtári forgalomba nem is került az 500 példány.

⁴¹ Vö. JÓKAI-nak 1871. szept. 11-én KERTBENY-hez intézett pesti levelét: „Und nun zur Geldfrage. Clara pacta, boni amici. Der Verleger des Hon ist das Athenaeum (Aktiengesellschaft) welches die Gebahrung mit dem Monatsbudget besorgt. Ich habe Sie zum Special Correspondenz. Da ist es ganz natürlich, dass mein Verleger den Posten einfach streicht. Ich habe das Recht, alles was ich ins Blatt aufnehme bezahlen zu lassen; der Verleger aber nichts zu bezahlen, das er nicht im Blatt findet. Man sagt mir ganz einfach, dafür dass Kertbeny deinen Novellen in Deutschland Reclame macht, zahlen wir nicht, das mache du selbst mit ihm ab; und ich werde Ihnen auch nicht undankbar sein, sobald ich mich rühren kann. . . Für künftighin aber, wenn Sie regelmässig beim Hon bezahlt werden wollen, so schreiben Sie regelmässig politische und soziale Briefe aus Berlin, über Alles was dort vorfällt, kurz und bündig: brauche keine Leitartikel und schöne Erörterungen, aber Journalklatsch.“ (*Blumenlese*. 5. l. 15. levél.)

⁴² VAJDA György Mihály: *Szemelvények*. 221—237. l.

⁴³ JÓKAI első először németül megjelent regénye az *Enyim, tied, övé* volt. JÓKAI Mórítz: *Mein, Dein, Sein*. Rom. in 5 Bdn. Deutsche autorisierte Ausgabe. Berlin. 1875, Otto Janke. 4 Tlr. 3000 Ex. Vö. KERTBENY-könyvszet, 17. l. 130. tételsz.

⁴⁴ *Blumenlese*. 9. l. 25. levél.

⁴⁵ JÓKAI Maurus: *Reisebriefe*.

JÓKAI ekkor már Németországban is népszerű író. KERTBENYt szinte ostromolják a legkülönbözőbb német kiadók és szerkesztők, hogy fordítson számukra, akár két-három fordításban is megjelent JÓKAI-művet. JANKÉnak is tudomása van erről, sőt arról is, hogy KERTBENY RECLAMnál akarja kiadni a *Berliner Tageblatt*ban közölt *Aranyembert*, amelyet neki is felajánlott a Tageblatt-kivágatokból összeállított kézirat alapján annak idején; de ő nem vette át, mert KERTBENY az újság céljának megfelelően annyira lerövidítette a regényt, hogy a kiadás nem lett volna teljes értékű, holott KERTBENY olyan kéziratot ígért. Ekkor szerezte meg rekompenzációképpen JANKÉnak a *Pester Lloyd*-fordítást. 1873-ban azután JANKE megkérdezése nélkül — a füredi szerződés után! — RECLAM számára készített egy teljes *Aranyember*-fordítást, amely veszélyeztette az időközben JANKÉNél megjelentnek terjesztését, és előre vetette a konkurrencia árnyékát. Ezért kellett JANKÉnak 1874. nov. 1-én megjelent körlevelében óvást emelnie különös tekintettel KERTBENYre, RECLAMra és a *Der Goldmenschre*.

Mindezt KERTBENY elködösíti különböző megjelenési dátumokkal, kétértelmű fogalmazásokkal, mérges kirohanásokkal, mellébeszéléssel, — mint láttuk — körlevéllel. Ez utóbbiban is, hogy magáról a figyelmet elterelje, JANKE csalárdságára utal, aki nem átalotta vele 1873-ban *A szerelem bolondjait* lefordíttatni, holott: „vom selben Romane eine bereits 1870 autorisierte Pester deutsche Ausgabe des Herrn Dr. M. Falk vorhanden ist.” JANKE magatartása — szerinte — JÓKAIt is kompromittálja, s mindezt bizonyára hírverésnek szánja JANKE.

KERTBENY szinte élete végéig vádaskodott a berlini kiadóra: 1879-ben *Észrevételek* c. munkájában (16. l.) ezzel kapcsolatban figyelemre méltót közöl: „Nem rég egy érdekes vonást hallottam Jókaitól Jankeról: ez ugyanis a legnagyobb sajnálkozással jelenti ki, hogy a „Jövő század regénye”, „Egy asszonyi hajsza”, és „Szabadság a hó alatt” című munkáit nem adhatja ki, mert mint berlini ember nem mer Oroszország elleni munkával fellépni!... Amit különben berlini ember nem merészel, azt a nyugodt orosz megteszi. Egy szentpétervári Szemle felkérte Jókait, engedné meg a „Zöld könyv” lefordítását, és Vaclava Poka Prágában ugyanezt csehül fogja kiadni.”

JANKE azonban perel, perli RECLAMot is: „Ja, er wagte es sogar, mich einzuklagen; da kam er aber an den rechten Mann! Er zog noch rechtzeitig zurück, und ich quittierte die Entschädigung. Zugleich hatte er aber einen andern Verleger, wegen einer andern, nicht minder legitimen Jókai-Ausgabe eingeklagt, und dieser war schwach und zimperlich genug, eine nicht wohlfeile Entschädigung seinerseits zu zahlen. Endlich, erst von Kurzem also nach Jahren, erfuhr ich von Jókai selbst, dass dieser Berliner Geldprotz sich die niederträchtige Lüge erlaubt zu behaupten, ich wolle Jókais Werke, zur Hälfte gestrichen, bei einem andern Verleger herausgeben.”⁴⁶

JANKE valóban visszavonta a KERTBENY ellen benyújtott vádat — de JÓKAI hatására, aki nem akarta, nem hagyta bántani KERTBENYt, holott maga is átlátott a szítán, berlini látogatása után mégis így írt róla:

„Legelől kell megemlítenem a jó öreg fiút, Kertbenyt. A sajtáságos, eredeti alakot, kit Petőfi kigúnyolt, Pákh Albert kiparódiázott s aztán mind a kettő megszeretett, ki Magyarországon a német elemet s aztán Németországban a magyar elemet verte a közönség fejébe, vissza kapva a saját fejéhez mind a kettőt; ki mauer-utcai diogenési odujában az ismerethalmaz, memoir-irodalom és encyclopédiai ismeretek kincseit őrizi, naponkint tizenhat órát dolgozik és írói existenciát nem tud kívívni magának; ki az egész világnak adós s kinek viszont adósa az egész világ; barátja és kedveltje Európa leghírhedettebb celebritásainak s amellet egy elhagyatott, elfeledett lény. Berlinben nyolcvan olyan családdal ismertetett meg egy hét alatt, ahol a magyar irodalomnak kiváló helye van a

⁴⁶ Petőfi's *Tod vor dreissig Jahren 1849*. 65—66. l.

házi könyvtárban s még egy hosszú lajstromot dugott a zsebembe, akiket mind meg kell majd egyszer keresni vagy levélben, vagy személyesen. Wallner Ferenc után neki köszönhetni legjobban a német kiadók érdeklődését a magyar irodalom iránt.”⁴⁷

JÓKAI, aki boldognak-boldogtalannak váltót írt alá, nem hagyta el KERTBENYt élete utolsó percéig: szóban, írásban, anyagiakban mindvégig mellette állott.⁴⁸ Leveleik tanúsága szerint a kölcsönös érdeken felül valóban baráti intimitás fejlődött ki közöttük, JÓKAI többször írt Berlinbe arról a keserűségről, amelyet a hazai politikai és irodalmi klikkek okoztak neki.⁴⁹

JANKE másik perbefogottja, RECLAM azonban kártalanított. A KERTBENYvel kiadott közös körlevélen védekezik ugyan az általa kiadott JÓKAI-novellák, a *Szomorú napok*, *Erdély aranykora* c. művekre vonatkozatható utánnomás vádja ellen, mégis ludasnak érzi magát *Az aranyember* megjelentetésében.

KERTBENY 1875-től kezdve nem fordít több JÓKAIT; az író kívánsága szerint tiszteletben tartja kizárólagos kiadóját. Nevével utolsónak *Az új földesúr* jelenik meg 1876-ban Drezdában.⁵⁰

Befejezésül nem érdektelen KERTBENYnek, JÓKAINAK a szerzői-fordítói jogról vallott nézeteit ismertetnünk.

KERTBENY véleményét az általunk idézett *Észrevételek* c. munkájából ismerhetjük meg legjobban.⁵¹ Legszívesebben meghagyná, akár magyarból idegen nyelvre, akár megfordítva történő fordításokról van szó — a teljes kötetlenséget, mert a nagy külföldi írók műveivel a magyar kultúrát gazdagítani éppen olyan missziós munka, mint a magyar irodalom értékeit, a haza nagyobb dicsőségére, a külfölddel megismertetni. Azonban, ha mégis szükséges ilyen törvény — és itt csak azt a két pontot emeljük ki a nyolc közül, melyek az ismertetett JÓKAI-vitával hozhatók összefüggésbe —

„1. Minden író, aki bármely Magyarországon dívó nyelven valamely munkát ír, fenntarthatja magának a fordítás jogát bármely nyelvre annak egyszerű kijelentésével, melyet munkájának címlapjára nyomathat. Ha azonban az általa megjelölt határidőtől számítva hat hónap alatt nem jelent meg semmiféle általa eszközölt fordítás, mely azután az eredetinek értékével bír hanem mástól — ha a szerző beleegyezését felmutatja — akkor e fenntartás elveszti hatását.

2. Aki valamely munkát magyarból — melyet az eredeti szerzője még nem adott ki más nyelven — valamely idegen nyelvre lefordít és a külföldön adja ki, a nemzet köszönetében és jutalomban részesül, mely esetről esetre határozatik meg.”

⁴⁷ JÓKAI Mór: *Életéből*. Bp. 1932. 2. köt. 443—444. l. Vö. még *uo.* 1. köt. *Kortársaim*. 186. p.

⁴⁸ JÓKAI nem sokat kapott a KERTBENY-fordításokban megjelent művek után; KERTBENY kimutatta, hogy 27 év alatt 971 nyomdai ívet készített az író műveiből 2738 tallér ellenében, amely 200 tallér évjáradéknak felel meg. A *Hontól* viszont 12 hónap alatt 702 tallért kapott, és JÓKAI 4 éven keresztül barátságából 607 tallért juttatott neki. Ismerjük KERTBENY szavahihetőségét, bizonyára meg kell sokszorozni számítását, de így is jellemző JÓKAI áldozatkészségére. KERTBENY más helyen szól arról is, hogy JÓKAI jövedelme ugyanazon 27 év alatt 300.000 ft. írói tiszteletdíj volt. *Bibliografischer Anhang* No. 3. és *Észrevételek*. 21. l.

⁴⁹ Különösen az 1872-től kezdve írt levelekben. Vö. *Blumenlese*, lásd még erről M. KONDOR Viktória: *Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években*. Tört. Szle. 1958. 1—2. sz. LENGYEL Dénes: *Jókai és az 1875-ös fúzió*. A Petőfi Irod. Múz. Évkönyve. Bp. 1963. 71—86. l.

⁵⁰ JÓKAI Maurus: *Der neue Gutsherr*. Humoristischer Roman aus der Zeit der Bach-Hussáren 1849—59. 2 Bde. (A. d. Ung. von K. M. KERTBENY). Dresden, 1876, Wallersteins Buchhandlung. 9 Mark.

⁵¹ KERTBENY az *Észrevételek*et az ARANY László szerkesztésében írt törvényjavaslatra tette meg, amelyet *A Hon* 1879. jan. 17-én megjelent esti kiadásában olvasott. Vö. *Észrevételek*. 5., 31. l.

JÓKAI az írói tulajdonjogot rendkívül komolyan fogta fel. KERTBENY nemegyszer kért tőle engedélyt oly műve fordítására, amelynek Pesten volt már fordítója, és minden esetben visszautasította KERTBENYt. 1880-ban, egy évvel a fentebb ismertetett nyilatkozat után JÓKAI így vélekedik: „Az írónak az a tulajdona, amit papirosra vetett éppen olyan elsajátíthatatlan örökül marad családjára és jogutódjaira, mint az általa ültetett erdő, aminek a bece annál nagyobb, mentül tovább nő. De ha csakugyan határidőt kitűzni multhatatlannak találná a törvényhozás, akkor legalább is a franciaországi szokást kellene elfogadni, melyszerint az írói tulajdonjog a szerző halála után ötven esztendeig fennáll s csak azután lesz köztulajdonná.”⁵² A fordítói jogot is írói tulajdonként kezelte. Az eredeti műnek a szerző beleegyezése nélkül történt fordítása a szerzői jog bitorlásának nálunk csak az 1884: XVI. tc. életbelépésétől minősült.

D. SZEMŐ PIROSKA

Tevan Andor, a bibliofil könyvkiadó. Nem mondható különösen népesnek az a tábort, amelynek tagjai hazánkban egész munkásságuk vagy akárcsak számottevő egyes alkotásaik révén önálló fejezetet nyitottak a művészi könyv történetében. Ezek között találjuk TEVAN Andort.

1889-ben született, kilenc gyermeket nevelő békéscsabai szülőktől. Érettségi után, 1907-ben atyja Bécsbe küldte az ottani grafikai intézetbe, hogy elsajátítsa a tipográfia mesterségét és művészetét. Stefan GEORGE, HOFMANNSTHAL stb. városában hatalmas nyomdákkal, öntődékkal, klisírozó üzemekkel, festék- és papírgyárakkal találkozott. A város könyvkultúrája nem sejtett kincsekkel lepte meg az Alföldről odaszakadt ifjút.

Bécsből két évi tanulás után tért haza, s csakhamar bent találja magát a pesti irodalmi élet kellős közepében. ROZSNYAI Kálmán vezette be a fővárosi irodalmi életbe. Az ő révén kerül kapcsolatba FRANYÓ Zoltánnal, KOSZTOLÁNYI Dezsővel, KARINTHY Friggyessel, NAGY Lajossal, SOMLYÓ Zoltánnal, KELETI Arthurral, aztán VÉRTES Marcellel, MAJOR Henrikkel. Röviden: a New York kávéház írói és művészi törzskarával. A fiatal TEVAN egyszerre csak azon veszi észre magát, hogy úgy tekintenek rá, mint egy magyar Insel Verlag-szerű könyvkiadóra. Még csak a terveit ismerik, de így is a szenciació erejével hat, hogy egy vidéki kiadó a modern magyar irodalom termékeinek a kiadására vállalkozik. Kezdetben mindössze két modern betűtípus: a Behrens antikva és a THIEMANN-féle Medieval, azután az elegáns, hosszútkás, zsebformátum emlékeztet az Inselre, amely akkor már világhírű könyvkiadó, noha annak a bölcsőjét is mindössze néhány szegény, de a művészet iránti alázattól fűtött fiatalember állta körül.

TEVAN Andor *egyedül* vágott neki az útnak, hogy amit azok Lipcsében, ő Békéscsabán valósítsa meg. Nem telik el pár év, ha szerény arányokban is, de az egész modern magyar irodalom kiadója, telve hittel, józáltsággal és megfelelő hozzáértéssel.

⁵² JÓKAI Mór: *Az írói jog tulajdonának elévüléséről!* A Hon, 1880. jún. 29. 165. sz. A fordításról, fordítókról vö. JÓKAI Mór: *Életemből.* 2. köt. 438–439. 1. 1874-ben tett berlini látogatása után *Német irodalmi viszonyok* c. cikkében kitért a szerzői, fordítói jogi kérdésekre is, és saját esetét is beleszótta: „A külföldi irodalmi termékek (értve az angol, francia irodalmon kívül valamennyit) viszont Németországban nincsenek tulajdonjog által védve. Ezért a kiadók nagyon tartózkodók a külföldi irodalom termékei iránti vállalkozásban... ha híre támad egy külföldi írónak, akkor mindenki szabadon lenyomathatja a művét. Nemzetközi egyezményünk nincs az irodalmi tulajdonra nézve, annál fogva kénytelenek voltunk a következő egyezsére lépni a kiadókkal és szerkesztőkkel: amely napon az eredeti magyar kiadás megjelenik könyvalakban, vagy közlése megkezdetik hírlapban Magyarországon, ugyanazon a napon jelenik meg vagy kezdetik el a közlés németországi kiadó és szerkesztő részéről is, mint „a szerző által autorizált” eredeti kiadás. Ilyen módon védve van mind a két kiadás az ingyen elfoglaltatástól.”

Első feltűnő vállalkozása a *Tevan Könyvtár*, amely a Gyulai-féle *Olcso Könyvtár*ral akarta — modern változatban — felvenni a versenyt. Ez a sorozat kezdetben *Új Könyvtár* címmel indult volna, de mint KARINTHY Frigyesnek írja 1912-ben Berlinbe, *Tevan Könyvtár* címmel indítja meg. Ez a cím csak addig hat szerénytelenségnek, amíg a közönség meg nem szokja, s akkor olyan természetes lesz, mint akár a *Meyers-Bibliothek* vagy a *Tolnai Világlapja*.

Természetesen nekünk nem az a feladatunk, hogy a könyvkiadó TEVAN Andorról általánosságban emlékezzünk. Más szóval, hogy azt tekintsük át, miben is állt az ő kiadói munkássága. Bennünket ez alkalommal *bibliofil* kiadói tevékenysége érdekel, ami azonban nem jelenti azt, mintha kiadói munkásságának a másik oldala teljesen elhallgatható lenne. Érdeme nem kétséges a *Nyugat* írói nemzedékének a történetében. A *Nyugat* megindulását *megelőzőleg* már azok mellé kötelezte el magát, akik annak munkatársai lettek. S amikor a *Nyugat* megindult, s ezzel egyidejűleg a hajszja is ellene, TEVAN Andor akkor sem állt el mellőlük, ellenkezőleg, tudatosan és következetesen adta ki ennek, az akkor ellenzékinek tartott írói gárdának a szellemi alkotásait. Olyan nevekkal találkozunk mind a *Tevan Könyvtárban*, mind pedig e sorozaton kívül az egyedi kiadványok között, mint ADY Endre, JUHÁSZ Gyula, KOSZTOLÁNYI Dezső, KRÚDY Gyula, NAGY Lajos, KAFFKA Margit, KARINTHY Frigyes, CSÁTH Géza, SZINI Gyula, TABÉRY Géza, hogy csak néhány nevet említsék a hazaiak közül. De ugyanígy a külföldi irodalom képviselői is jelzik a kiadó TEVAN irodalmi érdeklődését, ízlésvilágát és modernségét. Ma már klasszikus nevek, de akkor, a század első évtizedeiben még nem mindegyik. STRINDBERG, MAUPASSANT, THOMAS MANN, HEINRICH MANN, ANATOLE FRANCE, ANDREEV LEONID, KUPRIN, HAUPTMANN, KELER, RODENBACH stb. jelzik a csúcsokat. Nem meglepő, ha a *Délmagyarország* című lap 1913. január 24-én arra figyelmeztet, hogy a TEVAN nevet, mint „nagy dolgokra hivatott” kiadó nevét, fel kell jegyezni, s hogy ez a kiadó talán egész Magyarországon a „legmerészebb” vállalkozás hordozója. „Egymásután adja ki tehetséges írók műveit és mind csudálatosan szép, olyan, amelyet budapesti kiadók sem igen produkálnak. . . Igazán örülhetünk, amikor egy vidéki és magyar könyvkiadó olyan munkát produkál, ami nemcsak a fővárosi, de a külföldi legművészebb kiadások között is versenyképes. . .” A *Világ* című fővárosi napilap pedig március 9-én így ír a megjelent kiadványokról: „A Tevan-könyvkiadó vállalat Békéscsabán, egy csöndes magyar városkában alig egy éve foglalkozik azzal a gondolattal, hogy nivóban és külső megjelenésben európai színvonalú könyveket teremtsen, mely akár az angol, akár a német könyvpiacnak becsületére válhat. . . A *Nyugat* ízléses, nemes vállalkozása után mindenesetre a Tevan-kiadás a második, amely friss, ízléses és érdekes magyar könyveket ad a közönség kezébe. . .” S mindez vidéken, Magyarországon, ahol már akkor is csak Budapest fémjelezhetett írókat és kiadókat. Eltűnődhetünk azon, mi lehetett volna Gyomából, Békéscsabából, ha a társadalmi viszonyaink csak egy kicsit is fejlettebbek, s műértők is nagyobb számban akadnak. Olyan virágzó műhelyeivé fejlődhettek volna a hazai könyvkultúrának, amilyenekkel a nyugati államokban már századok óta találkozunk.

Más kérdés az, hogy mennyire váltotta be a működése iránt táplált reményeket, kiadói munkássága egészével mennyire igazolta a beléhelyezett bizalmat. Noha ennek részletezése nem a jelen tanulmány feladata, mégis helyénvalónak találjuk ezzel kapcsolatban őt magát szólaltatni meg, hogyan ítélte meg kiadói tevékenységének azt az ágát, amely a bibliofil könyvkiadás mellett a kiadott műveket és ezek példányszámát tekintve kiadói munkásságának majdnem egészét alkotja.

Erre nézve perdöntőnek látszik az a Szabó Dezsőhöz írt levél, abból az 1925. esztendőből, amikor a hazai s ezen belül az amatőr-bibliofil könyvkiadás válsága mélypontjához közeledett. Nemcsak azért, mert a korszak könyvtörténeti viszonyaira jellemző ez a levél, amelyben számot ad több mint másfél évtizedes munkásságáról, hanem azért

is, mert bizonyítja TEVAN Andor emberi és kiadói nagyságát éppen kíméletlen önkritikája miatt. Ugyanis TEVAN úgy látja, hogy a gazdasági verseny jó részben kevésbé értékes idegen művek portálására kényszerítette. „A silány fapapíron ocsmány festékekkel nyomott s amellett tartalmilag is eredeti törekvésemtől távol álló könyvek valóságos undort ébresztettek bennem minden egyes megjelenésük alkalmával s végül is két esztendővel ezelőtt annyira megcsömöröltem tőlük, hogy egy merész elhatározással a „Világ” útján kiárusítottam e nem hozzám illő ballasztot” — írja, majd így folytatja: „Ez időtől kezdve két évig tartó téli álomba merültem. És két évi üdítő pihenés után most új utakon ismét hozzá akarok fogni a könyvkiadáshoz. Nemes tipográfival, finom papíroson — mint ahogyan azt egykor a békevilágban tettem — akarom könyveimet a piacra hozni. És minthogy a többi kiadó — úgy látszik még nem jutott el odáig, hogy mérsékelje étvágát a külföldi irodalommal szemben, kész örömmel átengedem nekik ezt a terepet s a magyar írókat igyekszem magam köré gyűjteni.”

A kiadónak ez az önkritikája kétségtelenül túlzott. Letagadhatatlan az a sok klaszszikus név, amellyel kiadványai között találkozunk. Ezekben az években is KRÚDY Gyulát, KARINTHYt, VOLTAIRE-t, A. FRANCE-ot adott ki, s e nevek mégiscsak magas irodalmi színvonalat képviseltek. Mi pozitívabban ítéljük meg kiadói munkásságát a SZEDERKÉNYI Anna és ARTHUR SCHNITZLER-féle könyvek ellenére is. Mégis azt kell mondanunk, hogyha TEVAN Andor munkássága csak ennyiből állana, aligha kerülhetett volna sor arra, hogy a kor *bibliofil* kiadói között emlegessük. Éppen ezért a *Tevan Könyvtár* tartalmilag értékes és olcsó sorozata, azután a jobb kiállításban megjelent egyszerű vagy részben bibliofil kiadványok mellett a továbbiakban elsősorban az *amatőr-bibliofil sorozatra* fordítjuk figyelmünket.

Mert a haladó polgári irodalmat mások is megjelentették, nemcsak TEVAN Andor, még vidéken is, elég Gyomára, Szegedre meg Nagyváradra gondolni. De a bibliofil könyvkiadás területén a kevés aranylap között ott ragyog a TEVAN Andoré is a *Kner Klasszikusok*, a *Monumenta Literarum*, azután az Amicus, a Hungária amatőr-könyvek mellett. Többet nem is igen mernék megnevezni, ha csak zavart nem akarnánk okozni. Erre a három—négy kiadóra, az említett amatőr-sorozatokra valóban ráillik minden dicséret, amellyel a könyvtörténész, a könyvesztétikus vállalkozást elhalmozhat. Természetesen a művészien szép könyv szemszögéből végezve a mérlegelést: az értékes tartalom és a művészi forma egységét a kor színvonalán értelmezve és keresve.

TEVAN Andor tizenégy könyvet bocsátott ki ezen a szinten, s ez a 14 könyv a magyar bibliofil könyvkiadás európai értelemben vett csúcspontját jelenti anélkül, hogy ezzel az értékeléssel az említett többi kiadó jelentőségét csökkentenénk.

Az amatőr-sorozat 1913-ban indult KOSZTOLÁNYI Dezső *A szegény kisgyermek panasza*i c. versciklusának új kiadásával. Az Insel-Verlag csinos köteteit utánzó kiadvány elegáns formátumával, nálunk új betűível, levegős lapjaival, kétszínű címlapjával és a versek piros kezdőbetűivel nagy felűnést keltett. Annyival is inkább, mert egy cikornás ízlésű korban csak a papír fehér felületével és fekete betűkkel érte el a megfelelő hatást. Utána három év telik el, míg a következő kötet: KRÚDY Gyula *Aranykézutcai szép napok* c. könyve MAJOR Henrik szöveghez illő pompás kis rajzaival megjelenik. 1916-ot írnak ekkor, a háború harmadik évébe fordul a világ, de TEVAN Andor, mint a többi kiadó is, zavartalanul dolgozik. Ugyanebben az évben adja ki KÁRMÁN József *Fanni hagyományait* (250 példányban), azt az irodalmi művet, amelynek feltámadására senki sem számított. KOSZTOLÁNYI Dezső és KRÚDY Gyula kötete 500—500 példányban jelent meg az amatőr sorozatban. (KRÚDY kötet egyszerű kiadásban 2000 példányban is piacra került.) *A Fanni hagyományaihoz* TEVAN Andor készített díszeket, mert mint grafikus is dolgozott, anélkül, hogy akár ennek, akár fordítói tevékenységének különösebb reklámot csinált volna. Fedélrajzai, címlapjai éppoly komoly felkészültségről és hozzáértésről

tanúskodnak, mint akár *Török Bálint* néven megjelent fordításai. 1917-ben jelentette meg a negyedik amatorkötetet: FAZEKAS Mihály *Ludas Matyját* (300 példányban), a következő évben, 1918-ban az ötödiket: GVADÁNYI József *Egy falusi nótárius budai utazását* (580 példányban) — mindkettőt DIVÉKY Józseffel, az Ausztriában élő magyar grafikussal illusztráltatta.

1919-ben nem hagyta el sajtóját amatorkiadvány. Ez az év részben az előkészület esztendeje, s ennek köszönhető, hogy 1920-ban öt amatorkönyvet bocsátott ki, valamennyi a régi magyar irodalom klasszikusa: CSOKONAITól két antológiát *Lilla* (400 példány) és *A csókok* címen (350 példány), KISFALUDY Sándor három művét *Regék a magyar előidőből* címmel (350 példány), továbbá KISFALUDY Károly *Tollagi Jónását* (300 példányban) és PETŐFI Sándor *Az apostolát* (100 példányban). A két CSOKONAIT DIVÉKY látta el díszekkel, a többit sógorával, KOLOZSVÁRY Sándorral illusztráltatta.

Ezek az utóbbi könyvek a hazai bibliofil könyvkiadás nagy fellendülésének első évében láttak napvilágot. Azonban az igényesebb kiadóknak néhány év múlva látniuk kellett, hogy a valódi bibliofil értékek és szépségek iránt koránt sincs akkora érdeklődés, mint amekkora zajt a bibliofilia körül csapnak. 1921-ben nem is jelenik meg TEVANNAK amatorkiadványa, csak 1922-ben. De akkor is csak egy kis kötet, FÁY András *Különös végrendelete* 350 példányban, ugyancsak KOLOZSVÁRY Sándor színes grafikáival.

Két évi szünet után, 1925-ben adta ki hosszú ideig utolsó amatorkönyvét, VÖRÖSMARTY Mihály *A két szomszédvár* c. elbeszélő költeményét KOLOZSVÁRY rajzaival, 400 példányban. Ebből 50 példány japán, 350 pedig velin papiroson készült. Ez az az időpont, amikor számot vet kiadói munkásságával, s úgy látja, hogy hiába próbálkozik, a jó irodalomnak nincs akkora vásárlóközönsége, hogy a tönkremenés veszélye nélkül vállalkozhatna kiadására. Nekilendül ugyan megegyeszer, de végül is a tömegkiadványok kiárusítása marad az egyetlen megoldás. A *Világ* c. lap országra szóló harsonával ajánlja a közönségnek a megrekedt készleteket, amelyekből jut még az Excelsior harisnyagyárnak is. A kiadó ennek is átad egy nagyobb készletet. Ezért látható a Tevan-füzetek némelyikében e harisnyagyár pecsétje.

Ezután 18 év telik el gyógyszeres dobozok, reklámlapok gyártásával s néhány bérmunka elkészítésével, köztük DÉRY Tibor, SINKA István egy-egy verskötetével, de ez alatt az idő alatt TEVAN Andor lényegében megszűnt könyvkiadó lenni. Akárcsak a szomszédos gyomai KNER-nyomda, amely kiad még egyet és mást, de inkább csak életjelként. Ez az időszak a hazai bibliofil könyvkiadás terméketlen szakaszát képviseli, bár egyéni próbálkozások tömegével találkozunk szerte az országban. Ezek azonban művészit tekintetben meg sem közelítik az 1920-as évek bibliofil könyvtermésének művészi színvonalát, még kevésbé TEVAN amatőr-sorozatát. Így érkezik el a nyomda fennállása 40. évéhez, 1943-hoz, amikor TEVAN Andor a jubileumra gondolva ismét bibliofil könyv kiadására szánja el magát.

E jubileumra az általános szokásnak megfelelően a nyomda és a kiadó négy évtizedét összefoglaló történeti munka megírásával is készülhetett volna. Így tett az Athenaeum, a Franklin, a Révai, az Egyetemi Nyomda, az Officina, a Hungária, a KNER-nyomda — de TEVAN végül is egy négyszázéves porlepte népkönyvnek, HELTAI Gáspár *Esopus meséinek* kiadásával ünnepelte könyvkiadói munkásságának négy évtizedes fordulóját.

Megbízta KELETI Arthurt, hogy bontsa ki az örökértékű gondolatokat a porlepte köntösből. Mégpedig úgy, hogy annak szépségei új fényt kapjanak anélkül, hogy az eredeti ízek bármit is vesztenének magukból. Ennek a feladatnak KELETI úgy is mint a régi költői hangulatok művésze, úgy is mint a tipográfia titkait értő könyvművész, egyaránt megfelelt. „Keleti Arthur áhítatos munkája csodákat eredményezett. Ahogyan a képrestaurátor avatott keze kihámozza az elrejtett szépséget a remekműből, ugyanúgy áll

itt most a magyar olvasó előtt Keleti Arthur alázatos újraköltésében Heltai Gáspár örökértékű, csodálatos szép alkotása, az újjászületett magyar Esopus" — olvassuk TEVAN Andornak a kiadványról készült röpiratában.

Így jelent meg évszázados elfelejtkezés után 1943 karácsonyára a *magyar Esopus*. A könyvet 31 kép díszítette. Az olasz Bassanóban 1744-ben jelent meg egy ifjúsági *Esopus-kötet* (*Aesopi Phrygiae et Aliorum Fabulae* címmel) ismeretlen mester bájosan esetlen, gyufásdoboz nagyságú fametszetű illusztrációival. Ezeket TEVAN Andor KELETI Arthur közreműködésével átrajzoltatta, újra metszette KAZA György műhelyében, KORDA Géza fametsző mesterrel. A könyv a Diósgyőri Papírgyár külön e célra készített, ódonhangulatú merített papirosán 1200 példányban jelent meg. Olyan bibliofil gondossággal, hogy a betű (egy német cégtől ajándékba kapott Bodoni-féle antikva), a régies papiros, az illusztráció, a kétszínű nyomás és a KNER Erzsébet-féle kötés olyan remekművet eredményezett, amelyhez foghatót addig még maga TEVAN sem állított elő.

Az *Esopus*-kötet illusztrációi között akad olyan is, amely több kép egybevágásával, montázs-szerűen készült (*Az egér és az oroszlán*). Egyesek vitatják az eljárás jogosultságát, noha névtelen szerző képeiről van szó. Azt azonban el kell ismerni, hogy a könyv művészi értékű illusztrálása csak így volt biztosítható.

Eltelkintve az *Esopus* 1947 karácsonyi kisebb formátumú új kiadásától, TEVAN Andornak már csak egyszer jutott osztályrészéül a szép könyvesinálás ritka alkalmá. Hazatérve a német munkaszolgálatból, pár év múlva, 1948-ban lepte meg a bibliofilek táborát utolsó s minden addigit felülmúló művével: A. FRANCE *Nyársforgató Jakab meséivel*.

E könyv TEVANNál nem most jelent meg először, mert 1918-ban is kibocsátotta, KELETI Arthur fordításában, minden tipográfiai igényesség nélkül, rossz minőségű papíron, sok sajtóhibával. 1947 októberében már javában folyt a levelezés az új kiadás előkészítése érdekében. A legnagyobb problémát a megfelelő illusztrátor megszerzése jelentette. KELETI sok művésszel kísérletezett, köztük GYÖRY Miklóssal, sőt DOMANOVSZKY Endrével is, azonban egyik sem találta el ízlését. A megfelelő rajzoló hiánya már egészen ideges hangulatot teremtett, ami TEVAN Andor 1948. február 5-i leveléből is kiderül. „... kizárt dolog, — írta KELETI-nek — hogy ha Ön mindenfelé keres és kutat, mint ahogyan írja, ne tudott volna két év leforgása alatt egy megfelelő illusztrátorra szert tenni...”.

Hosszas keresgélés után KELETI mégiscsak ráakadt a megfelelő művészre, HINCZ Gyulára. Akár TEVAN Andor, akár KELETI Arthur addigi könyveit illusztráló művészekre gondolunk, mindenképpen remek nevekre bukkanunk, hisz DIVÉKY Józseffel, GULÁCSY Lajossal, GARA Arnolddal, FÁY Dezsővel, BALOGH Istvánnal, VÉRTES Marcellel, MOLNÁR C. Pállal találkozunk az elődök között. Ezzel a választással HINCZ Gyula a század két könyvművészetben kiválóan jártas egyénisége mellé került. Amit KNER Imre mindig a művészi könyv elfeltételeként hangoztatott: az író, az illusztrátor és a tipográfus harmonikus együttműködése itt mondhatni eszményi módon valósult meg. HINCZ Gyula átforrósodva a feladattól, inspirálva kiadótól és fordítótól, hatolt bele a szöveg, a tartalom mélységébe, hogy aztán olyan remekművet alkosson, amelyről már a megjelenéskor az volt a könyvművészethez értők legjobbainak, így SZENTKÚTY Pálnak is a véleménye, hogy felülmúlja a francia DU BOUT-t és társait.

TEVAN 1948. május 29-én írta HINCZ Gyulának, hogy szeretné felkérni a szóban forgó könyv illusztrálására. E célból a már előzőleg folytatott személyes tárgyalásnak megfelelően beszélje meg KELETI Arthurral az illusztrálásra kerülő témákat és szempontokat. TEVAN már korábban is HINCZ művészetének csodálói közé tartozott, mint maga írja fenti levelében, a próbarajzok alapján pedig semmi kétséget sem érzett HINCZ vállalkozásának sikerét illetően. Sőt remélte, hogy a közös erőfeszítés *műalkotást* eredményez.

TEVAN ismételten hangsúlyozta KELETI Arthur szerepét, akinek „mint valóban művelt olvasónak és műértőnek a véleménye a *művészi határok* tekintetében mértékadó”.

Ugyanekkor a megbízólevelet is elküldte HINCZ Gyulának, amely szerint a művész 30—35 db színes rajzot készít a *Nyársforgató Jakab meséi*hez. Az illusztrációk készítését a megbízás szerint HINCZnek június 15-én kellett volna elkezdenie, és július 15-ig leszállítania. A megállapodás szerint az eredeti rajzok TEVAN Andor tulajdonába kerülnek. Az igazi nehézségek azonban ezután következtek.

Július 4-én kerül tisztázásra, hogy a rajzok a tükrön túlterjedhetnek-e? TEVAN KELETI Arthurnak írt levelében ehhez minden további nélkül hozzájárult. Azonban egy-idejűleg az is nyilvánvalóvá vált, hogy HINCZ a kijelölt időpontra nem tudja szállítani a rajzokat. Valóban, július 22-én TEVAN szemrehányó hangú levelet írt KELETINEK. Eszerint még egyetlen rajz sincs készen, s ahogy ő látja, még novemberre sem lesz könyv. Sőt, mivel három heti szabadságra megy, úgy látszik, ebben az évben (1948) nem is készülhet el. De már egy hét múlva, július 31-én arról a „határtalan nagy tetszésről” számol be TEVAN, amelyet a rajzok a békéscsabai hozzáértők kis csoportjában arattak. Egyedül a címlapra tervezett, oldalra tekintő figura ellen tiltakozott TEVAN, de mégis engedett KELETI és HINCZ álláspontjának, s a rajz a címlapon végül is megjelent.

KELETI Arthur csak szept. 3-án kapott írásbeli megbízást a már részben elvégzett munkára. Ennek értelmében az ő kötelességévé vált a megfelelő illusztrátor kiválasztása, annak instruálása, ötletekkel való támogatása. Tulajdonképpen ez utólagos kodifikálása volt a már elvégzett munkának, a tényleges részvételnek megfelelően. Ez azért fontos, mert később KELETI bizonyos követelése is ezen alapszik majd.

De a nyomás csak most kezdődött s az ezzel járó bonyodalmak sora is. A tipografizálásnál kiderült, hogy a sok rajz „nyugtalaná teszi a könyvet” — amint TEVAN írta KELETINEK. Valóban, a kért 30—35 rajz helyett több mint száz készült, vagy ahogyan TEVAN jellemezte KELETIT: „Te ennek ellenére önféjűen kitarottál amellett, hogy a könyv minden második szavát meg kell illusztrálni”. (Okt. 4-i levél.)

A készülő könyv első másfél íve látszott kevésbé sikerültnek, s TEVAN Andor előföltti elégedetlenségének KELETI és HINCZ előtt kifejezést is adott. Munkatársai azonban megnyugtatták, mire TEVAN is nagyobb reménységgel nézett a könyv sikere elé, amely felől pedig időközben újra meg újra aggályokat táplált. (Október 8-i levél KELETI Arthurhoz.) A kérdést az első ív nagyobb méretű rajzai okozták, azért a továbbiak során az ezekkel való összhang érdekében készült néhány hasonlóan nagyobb méretű rajz is.

Október 11-én KELETI Arthur azt kérte TEVANTÓL, hogy a már kész első ívet nyomják újra. Ez a kívánság annyira felbőszítette TEVANT, hogy amint maga írta: várnia kellett egy napig, hogy lehiggadjon, s valami jóvátehető válasza ne ragadtassa magát. KELETI kívánsága a legnagyobb megütközést keltette benne — írta —, s annyira nélkülöz minden reális alapot, hogy tulajdonképpen nem is tartja válasza érdemesnek. Ha szót fogadna, húsvétra sem lenne készen. De bármennyire felmérgeződött is, november 19-i levelében arról tudósítja KELETIT, hogy az 5—12. lapot újra nyomta, mert saját bevallása szerint is az a rész az egész könyvet elrontotta volna. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy a 10—11. lapról egy kliséét elhagyott, hogy a keletkezett zavarosságot eltüntesse.

Közben azonban elkészült teljes négy ív nyomásával. Egy-egy ív átlag nyolc napot igényelt, s a legnagyobb gondot a „rengeteg rajz” elhelyezése okozta. Némelyik rajznál kénytelen eltérni az eredeti színeitől. Sőt, mivel TEVAN metszette a rajzok alapján azokat a linókat, amelyekről a nyomás történt, néhány esetben, technikai okokból eltérni kényszerült az eredeti rajzoktól is. (Levél KELETI Arthurhoz 1948. okt. 23.) Ugyanekkor már a burkoló lap rajza körül folyik a levelezés. TEVAN is hajlik KELETI ajánlatára, hogy ROXANE kisasszony ama jelenete kerüljön rá, amelyen COIGNARD abbé terebélyes és NYÁRSFORGÁTO Jakab keszeg alakjával együtt jelenik meg a színen.

TEVAN Andor a képek színezéséről beszámolt HINCZ Gyulának, egyes tördelési kérdéseket pedig KELETivel vitatott meg, aki különben is ontotta a tanácsokat. (Az „utasítások tömege, amellyel naponta elhalmozol” — írja TEVAN november 8-i levelében.) Ha ezek az utasítások részben feleslegesek voltak is, a közös győzelem érdekében születtek. November 23-i levelében már a prospektus elkészültét is jelzi KELETINEK.

Így született meg az utolsó TEVAN-féle bibliofil könyv, a *Nyársforgató Jakab meséi*. TEVAN Andor kezdettől fogva tisztában volt munkatársai értékével s vállalta őket. Nagyon jól tudta azt, hogy a KELETI-féle pedantéria nélkül igazi művészi könyv nem születhetett volna. KELETI is tudta, hogy TEVAN nélkül nem tudott volna mit kezdeni az — ő akkor még hazai profilba nem illő — művészi álmaival. Ugyanezt kell mondanunk a triumvirátus harmadik tagjáról, az illusztrátor HINCZ Gyuláról is, a vonalak, a színek s a karakterábrázolás virtuóz mesteréről. Ahogyan az *Esopushoz* TEVAN Andor 10—15 képet rendelt, s KELETI Arthur meggyőző érvelésének eredményeként lett belőle 31, ugyanúgy történt a *Nyársforgató Jakab meséinél* is: 30—35 képről volt szó, s végül is több lett 100-nál. KELETI Arthur a rajzolónak ideatoréja, inspirátora volt, és hónapokon át tartó szívós munkával irányította a művész lépteit. És Hincz Gyula el tudta fogadni KELETI Arthur „koreográfiáját”, amellyel szinte ízre menően határozta meg az illusztrációt! Úgy került a könyv mágusának bűvölete alá, hogy nemcsak megőrizte sajátos lényegét s lényege sajátosságait, hanem éppen e feladattal megbírkózva fejezte ki önmagát a legjellemzőbben. KELETI Arthur joggal lehetett büszke az eredményre, s érdemét méltán hirdeti a könyv kolofonja: „... fordította s a könyvdíszítés munkáját ötleteivel támogatta és irányította Keleti Arthur”. Ezt a szöveget Hincz Gyula is természetesnek találta, amint hogy annak feltüntetését is, hogy a színező linóleumdúcokat TEVAN Andor metszette. Mert TEVAN Andor is rendkívüli munkát végzett azért, hogy a művész álma ne homokba, ne sápadt színekbe vesszen. Nem mindennapi türelem kellett ahhoz, hogy KELETI szépen szőtt álmait, HINCZ Gyula pazar fantáziával ömlő színei és alakjai semmit se veszítsenek frissességükből, eredeti hatásfokukból, huncutkodó bájukból, ironikus emberségükből, elegáns választékosságukból. A *Nyársforgató Jakab meséinek* tipográfiai megalkotásához rafinált tudás és kifinomodott ízlés kellett, s mindkét kívánalomnak minuciózus pontossággal kellett érvényesülnie egyrészt lapról lapra, sorról sorra, betűről betűre, másrészt pontról pontra, vonalról vonalra, színről színre. Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor jöhetünk tisztába TEVAN Andor munkájának értékével, s akkor jelölhetjük ki méltó helyét a hazai könyvművészet valóban legnagyobbjai között.

A *Nyársforgató*, mint minden előző amatőrkiadványa, egyedi munka eredménye. Immár a 14. s egyben utolsó kötet abban a — nagy időbeli megszakításokkal terhelt — sorozatban, amely négy évtized alatt személyes vállalkozása gyümölcszeként gazdagította a könyvkultúrát. Megjelenése után nemsokára eltávozott Békéscsabáról, ahol üzemét államosították, s az Ifjúsági Kiadónál dolgozott 1955-ben bekövetkezett haláláig.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy TEVAN Andor amatőr-bibliofil kiadói munkássága, ha mennyiségre nem is, de művészi eredményeit illetően a XX. századi hazai bibliofil könyvkiadás egyik legjelentősebb fejezete. Hatása a maga kora társadalmi viszonyai között szélesebb köröket nem érinthetett meg, valójában ki sem bontakozhatott, napjainkban azonban a megújuló magyar könyvművészet éppen legszebb eredményeivel igazolja művészi törekvései életképességét.

SZIJ REZSÓ